

яго ў царкоўнаславянскі пераклад абумоўлена хутчэй за ўсё тым, што ў грэчаскай мове існавала тэндэнцыя ператвараць агульныя назоўнікі ці прыметнікі ў імёны ўласныя, і таму перакладчык мог палічыць прыналежнасцю форму *του τεκτονος* за «сына нейкага Тэктона», аддаўшы перавагу запазычанню новага кораня з грэчаскай мовы замест выкарыстання славянскага кораня, як гэта зрабіў Цяпінскі, пераклаўшы яго лексемай *тесльинъ*.

26. Нявылучаныя грэцызмы. Да лексемы *четвертовластникъ* у выразе *услышавъ иродъ четвертовластникъ слухъ ис(с)овъ* (Мцв., 14.1) маецца такая заўвага: *в апракасе. тутъ гречъское слово оставлено :тетраръхъ: (л. 29зв).* О *тетραρχην* – літаральна: правіцель чацвёртай часткі вобласці – тэрмін, якім называўся тытул Ірада Анціпы, сына цара Ірада, што ўчыніў калісьці вынішчэнне немаўлят. Ірад Анціпа зусім не быў царом, як яго бацька, а быў менавіта тэтрархам – гэтым тытулам на ўсходніх ускраінах Рымскай імперыі імператар Аўгуст надзяляў уладароў заваяваных Рымам зямель, назначаючы іх сваімі намеснікамі. Цяпінскі перакладаў яго выразам *четьвертиною владаючиш*.

Такім чынам, цікавасць Цяпінскага выклікала перш за ўсё іншамоўная лексіка ў царкоўнаславянскім перакладзе Евангелля, і не толькі, прынамсі, у адносінах да таго тэксту, які ён надрукаваў, а наогул, яго прываблівала сама праблема выкарыстання запазычаных (або неперакладзеных) слоў у тэксце. Гэта добра бачна на прыкладзе нявылучаных грэцызмаў, бо іх ужыванне тут – вынік своеасаблівай увагі Цяпінскага да асобных момантаў перакладчыцкай практыкі і не абумоўлівалася непасрэдна патрабаваннямі выдання царкоўнаславянскай часткі «Евангелля». Відавочна, што ўвага Цяпінскага да перакладу асобнымі месцамі досыць глыбокая, паколькі ён не абмежаваўся толькі царкоўнаславянскім тэкстам, які друкаваў, а прыцягнуў факты з іншых версій перакладу. Гэтыя факты ім выкарыстоўваліся дзеля ўдасканалення ўласнага перакладу Евангелля на мову свайго народа, што ажыццяўлялася ўпершыню, і параўнанне тэкстаў на царкоўнаславянскай мове, блізкай да беларускай, дапамагала яму зрабіць пераклад больш дасканалым, паколькі, мусіць, царкоўнаславянскае Евангелле мела на той час ужо добрую перакладчыцкую традыцыю.

Параўноўваючы розныя версіі царкоўнаславянскага перакладу, Цяпінскі, відаць, прыйшоў да вылучэння некалькіх яго рэдакцый – «апракас», «тэтр», што і зазначыў у сваіх заўвагах на палях. Таму далейшае вывучэнне перакладчыцкіх і публікатарскіх прыёмаў і накірункаў Цяпінскага можа, з аднаго боку, даць цікавы матэрыял для гісторыі тэсталагіі царкоўнаславянскага Евангелля, а з другога боку, асвятліць даследчыцкую метадалогію і стратэгію Цяпінскага, а тым самым папоўніць нашыя звесткі аб стане філалагічнай навукі ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI стагоддзі.

І. К. ГЕРМАНОВІЧ

М. І. ГАРЭЦКІ ЯК МОВАЗНАВЕЦ

Максім Іванавіч Гарэцкі (6.02.1893 – 10.02.1938) – адзін з пачынальнікаў беларускай нацыянальнай прозы, літаратуразнавец, крытык, фалькларыст, і мовазнавец. Беларускай народнай мовай, пытаннямі складвання і развіцця беларускай літаратурнай мовы цікавіўся з самага пачатку сваёй творчай дзейнасці. Яшчэ ў 1913 годзе, звяртаючыся да калег па пярэ, ен пісаў: «Пісьменнікі беларускія! Пільней прыслухайцеся к мове людзей нашых на рынку, на кірмашы і ўсюдых-ўсюдых, і тыя, што жывяце на захадзе Беларусі, даведайцеся, як гавораць

на ўсходзе, а ўсходнія пабываюць на захадзе. Як кругаварот крыві ў целе чалавецкім дасць здароўе арганізму, так гэты пераліў нашых сіл на Беларусь ажывіць арганізм Беларусі і зробіць яго дужэйшым»¹. У гэтым закліку выражана разуменне М. І. Гарэцкім шляхоў фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы: яна павінна складацца на аснове гаворак усіх рэгіёнаў Беларусі. Сам М. І. Гарэцкі да мовы жыхароў розных месц не толькі «пілына прыслухіваўся», але і занатоўваў для сябе характэрную для іх лексіку. З часам яе назбіралася даволі многа, і яна потым была выкарыстана пры ўкладанні перакладных руска-беларускіх і беларуска-рускіх слоўнікаў, у якіх беларуская грамадская, асабліва пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі, адчувала вялікую патрэбу.

У 1918 годзе ў Смаленску выйшаў складзены Максімам Гарэцкім і яго малодшым братам Гаўрылам «Руска-беларускі слоўнік». У прадмове ўкладальнікі адзначалі: «Знібеіць сэрца за розныя падзеі і да працы гукаіць, бо ўсякая наша бава а маруда надаюць сору ад іншых народаў і нясуць кару — скананне мовы бацькаўскае ці, маўляў, душы беларускае, хаця ж уціскі незлічоныя мы вытрымалі, і ўжо здавалася, нібыта і сонца ў ваконца бліснула. «Каб не памёрлі!» — загадаў наш пясняр-нябожчык. Дзеля таго, як ён тое вытлумачыў, і мы па сваёму простаму разуменню, не маючы адукацыі філалагічнай, ля якой на Беларусі аджа універсітэтаў няма, адно — слухаючы свайго вуха і не зважаючы надта на тое, ці хто ўхваліць а ці нашкодзіць і ганіць будзе, — выклалі жменьку цікавейшых слоў ку патрэбе а на добрае ўжыванне маладым адраджоным братам, што па-маскоўску чытаць-пісаць умеюць, а па-беларуску няцца хочучь».

Рэестравая частка гэтага слоўніка налічвае 3211 рускіх слоў. Выбар іх даволі адвольны. Пераважаюць словы агульнаўжывальныя, аднак сустракаецца нямаля і слоў вузкай сферы выкарыстання. Паралельна са словамі ў якасці рэестравых уключаны і некаторыя словазлучэнні, прычым таксама розныя па ўжывальнай частотнасці: *во время того, вымороченное имение, знак на память, молотъ вздор, необыкновенное явление, повечерие малое, член совета* і інш. Рэестравыя словы даюцца ў сваіх зыходных формах. Аднак і тут ёсць адступленні ад прынятага правіла, асабліва калі іх аднакарэнныя беларускія адпаведнікі маюць спецыфічныя фанетычныя ці марфалагічныя адрозненні, якія без акцэнтацыі на іх спецыяльнай увагі чытачамі могуць быць не ўлічаны: *имеешь, дашь, едите, едят, меня, он, она, оставь, себе, себя*. У якасці беларускіх перакладных эквівалентаў часам прыводзяцца словы не агульнаўжывальныя, а дыялектныя, напрыклад: *ведь* — аджа, *желудочный* — хутырны, *ковш* — чаўхір, *кутить* — керыць, *наглец* — басалай. Да аднаго рускага слова ў якасці перакладных часта даецца некалькі беларускіх сінанімічных слоў: *взятка* — датак, кубар; *гнушаться* — брыдзіцца, грэбаваць; *издержки* — страта, кошт, наклад; *красиво* — узрочна, прыгожа, злічна; *неряха* — нізграя, хлюндра, чуліндра; *порок* — вада, загана, агуза; *шалить* — гарэзаваць, галузаваць, бузаваць. У якасці сінанімічных беларускіх адпаведнікаў нярэдка прыводзяцца фанетычныя або марфалагічныя варыянты аднаго і таго ж слова: *брызгі* — прыскі, пырскі; *бурав* — свердзіл, свідыр; *вскачь* — ускоч, наўскоч, наўскачка; *жасмин* — вязьмін, зясмін. Сустракаюцца выпадкі не зусім дакладнага і нават няправільнага перакладу: *доение* — цырканне, *покупатель* — купец, *щи* — варыва, *бузина* — бэз, *пресс* — прас, *ресница* — скронь.

У 1921 годзе гэты даведнік выйшаў у Вільні другім выданнем пад назвай «Маскоўска-беларускі слоўнік». Другое выданне адрозніваецца ад першага значнымі дапаўненнямі. Рэестравая частка яго была даведзена да 4340 рускіх слоў. Акрамя таго, многія ранейшыя рускія рэестравыя словы былі заменены іншымі. Так, з 56 ранейшых рэестравых слоў на літару Б замене падвергліся 23. Замяняліся звычайна словы абмежаванага ўжытку больш ужывальнымі. У першым выданні слоўніка часта прыводзіліся адпрыметнікавыя прыслоўі суфіксальнага ўтварэння без сваіх утваральных прыметнікаў: *безотлагательно, временно, красиво, лубочно, медлительно, многочисленно, надменно, оскорбительно, соле-*

но, ясна і інш. У другім выданні яны былі заменены іх утваральнымі прыметнікамі або апушчаны. Апусцілі ўкладальнікі і некаторыя вытворныя словы аднаго і таго ж караня. Напрыклад, з аднакарэнных слоў *тихий, тихо, тихонько, тихохонько, тише, тишь* былі пакінуты толькі тры — *тиохонько, тише, тишь*, з аднакарэнных слоў *плутовски, плутовство, плут* было пакінута толькі адно — *плутовство*.

Другое выданне гэтага слоўніка адрозніваецца ад першага не толькі павелічэннем і лепш прадуманым адборам рэестравай часткі, але і больш высокім майстэрствам перакладу некаторых рускіх слоў. Зроблена гэта праз прывядзенне зусім іншых беларускіх перакладных эквівалентаў або праз замену некаторых сінанімічных беларускіх перакладных эквівалентаў часцей ужывальнымі ці больш адпаведнымі па значэнню, напрыклад: *войлок* — *пільсць* (1-е выд.), *лямец* (2-е выд.); *недоразумение* — *нізнаска* (1-е выд.), *непаразуменне* (2-е выд.); *обстоятельство* — *наважанне* (1-е выд.), *акалічнасць* (2-е выд.); *заметка* — *прыцемка* (1-е выд.), *увага, нататка, прыкметка, прыцемка* (2-е выд.); *плутовство* — *круцельства, шальберства* (1-е выд.), *круцельства, махлярства* (2-е выд.); *шалить* — *гарэзаваць, галузаваць, бузаваць* (1-е выд.), *свавоіль, галузаваць* (2-е выд.).

Прадмову да першага выдання гэтай лексікаграфічнай працы ўкладальнікі заканчвалі словамі: «Будзе ж фартунне — а продаж кніжачкі шпарка пасунецца, — неўзабаве і шчэ слоўнік кішэнны беларуска-рускі выдадзім». І ён выйшаў з друку ў 1919 годзе ў Вільні пад назвай «Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік», прычым на вокладцы значылася прозвішча толькі аднаго ўкладальніка — Максіма Іванавіча. Рэестравая частка гэтага слоўніка налічвае каля 7 тысяч беларускіх слоў. Паколькі «Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік» ствараўся амаль адначасова з «Руска-беларускім слоўнікам», то яму ўласцівы такія ж самыя недахопы. Яны перш за ўсё заўважаюцца ў непрадуманасці адбору беларускіх слоў для рэестравай часткі. У яе паралельна з агульнабеларускімі словамі ўключана нямала і вузкадыялектных, як *абакула* (ашуканец, махляр), *аскротак* (асколак), *даматур* (дамасед), *каз* (скажэнне, перакручванне), *нажма* (топкае месца, дрыгва), *уруга* (паша), *хух* (дыханне, павеў) і інш.

Так як гэты слоўнік, аб чым сведчыць ужо сама назва, «невялічкі», то збыткоўным было ўключэнне у яго асобнымі артыкуламі слоў рэдкага ўжывання, як *аснач* (бурлак), *аці* (дзіцячае слова са значэннямі 'добры дзень' і 'дзякуй'), *бірыч* (вяшчальнік, паліцэйскі чыноўнік, які аб'яўляе народу распараджэнні ўлад), *драб* (пешы воін), *жужэлка* (старадаўняя назва яшчаркі), *зюсь* (п'яніца), *кока* (дзіцячае слова са значэннем 'яйка'); шматлікіх утварэнняў ад аднаго караня, як *ваба, вабінне, вабіцца, вабіць, вабка, вабкі, ваблівы, вабнасць, вабны, словаўтваральных* варыянтаў тыпу *выпадак і прыпадак, дарунак і падарунак, замер і намер, зыходных* форм і форм суб'ектыўнай ацэнкі (памяншальных) некаторых назоўнікаў, як *грудзі і грудкі, лялька і лялечка, тандэт і тандэцік*, некаторых назоўнікавых форм адзіночнага і множнага ліку, як *гурок і гуркі, жалуд і жалуды, склад і склады*; форм незакончанага і закончанага трывання некаторых дзеясловаў, як *бразкаць і бразнуць, даглядаць і дагледзець, напінаць і напнуць*; незваротных і зваротных форм ад некаторых дзеясловаў, як *вінаваціць і вінаваціцца, гарнуць і гарнуцца, карабаціць і карабаціцца*.

У гэтым слоўніку, як і ў папярэднім, некаторыя словы пададзены не ў сваіх зыходных формах (*баду, бі, ві, व्यю, дасі, еж, з'ясі, кім, крыю, ляж, майго, нью, тае*), паралельна со словамі ў рэестравую частку асобнымі артыкуламі ўключаны некаторыя ўстойлівыя спалучэнні слоў (*байды біць, бакі забіваць, браць на пыхі, гады ў рады, галавою налажыць, дзень пры дні, рэй весці*). Дапушчана тут непаслядоўнасць у падачы аманімічных слоў. Адны з іх аформлены асобнымі слоўнікавымі артыкуламі, а другія — у адным слоўнікавым артыкуле з раздзяленнем рускіх перакладных эквівалентаў або тлумачэння значэнняў кропкай з коскай,

напрыклад: *абора* — веревочка в лапте і *абора* или *авбора* — скотный двор, але: *бабка* — маленькая наковальня, на которой отбивают косу; особое печенье из пшеничной муки, яиц, молока и проч.; бабушка; черный гриб (абабак). Характэрнай асаблівасцю гэтага слоўніка з'яўляецца і тое, што ў ім да многіх слоў пасля іх перакладу прыводзяцца кантэкставыя ілюстрацыі іх ужывання ў беларускай мове, напрыклад: *абіркi* — остатки; всякий хлам, негодные вещи. *Яны ўсё навывіралі, а мне кінулі адны абіркi; адубець* — очоцены, окостенел; сделаться твердым, как дуб. *Адубею на морозе без кажуха. Нябожжык адубеў. Адубелі мае ручужны, капаючы бульбу.*

«Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік» два разы перавыдаваўся. Другім, стэрэатыпным, выданнем ён выйшаў у 1921 годзе ў Вільні, а трэцім, перапрацаваным, у 1925 годзе ў Мінску пад назвай «Беларуска-расійскі слоўнічак». У «Прадмове» да трэцяга выдання адзначана, што «у сувязі з беларусізацыяй слоўнічак перароблен так, каб ён мог здаволіць самыя пільныя патрэбы і быць даступным у продажы для кожнага савецкага працаўніка БССР». Асабліва вялікім зменам падверглася рэестравая частка. Яна была скарачана амаль на тысячу адзінак за кошт пропуску слоў малаўжывальных, слоў, якія па гукавому саставу і значэнню поўнаасцю супадаюць з рускімі, і некаторых вытворных слоў пры захаванні іх утваральных. Разам з пропускам у рэестравую частку ўкладальнік унёс і некаторыя новыя словы. Так, з рэестравай часткі на літару Б было апушчана 72 (*бабінец, багацець, базарынкi 'гасцінцы, падарункі, купленыя на кірмашы', бальство 'перавага', барыца 'марудзіць', бгаць 'ціскаць, запіхваць', беж 'паходка каня', бель, бераг, безвалочна 'неадкладна', большы, бярэзіна і інш), а новых уключана 15 (*бадыль, безмаль, бома, безумоўна, бяздзетнасць і інш.*). У трэцім выданні слоўніка былі зняты ілюстрацыйныя прыклады ўжывання беларускіх слоў у звязным тэксце, зроблены некаторыя ўдакладненні ў перакладзе пасобных лексем.*

Параўнальна з разгледжанымі перакладнымі слоўнікамі найбольш поўным і ў лексікаграфічных адносінах дасканалым быў «Практычны расійска-беларускі слоўнік» (Мінск, 1924), укладзены М. І. Гарэцкім у сааўтарстве з М. Я. Байковым. Як сказана ў «Прадмове», пры апрацоўцы яго «мелася на ўвазе даць практычную дапамогу пры пераходзе на беларускую мову ў выкладанні навук у беларускіх школах і вядзенні спраў у беларускіх дзяржаўных, грамадскіх і кааператыўных установах» (с. 4).

Рэестравая частка слоўніка налічвае звыш 15 тысяч слоў і словазлучэнняў. Гэта і агульнаўжывальныя словы і словазлучэнні, якія колькасна пераважаюць, і тэрміналагічныя. Прыналежнасць апошніх да пэўных галін навукі і тэхнікі звычайна адзначаецца ў дужках спецыяльнымі паметами: анат. (тэрмін анатамічны), бот. (тэрмін батанічны), геагр. (тэрмін геаграфічны), грам. (тэрмін граматычны) і інш. У рэестравую частку ўключана 136 уласных назваў: назвы кантынентаў, краін, гарадоў, рэк, планет, зорак (80), рэлігійных свят (12), мужчынскія (36) і жаночыя (8) асабовыя імёны. Адбор іх зусім выпадковы. Так, гарады прадстаўлены такімі невялікімі і малавядомымі, як Белы, Красны, Люцін, але засталіся па-за слоўнікам некаторыя адміністрацыйныя цэнтры акруг тагачаснай Савецкай Беларусі — Клімовічы, Мозырь, Орша, Полоцк.

Пры перакладзе ўкладальнікі ўлічвалі беларускую лексічную сінаніміку таго часу і да аднаго рускага рэестравага слова часта прыводзілі па некалькі беларускіх семантычных адпаведнікаў, напрыклад: *беззаботны* — бесклапотны, нерушлівы, нядбалы; *крык* — крык, гоман, галас, гвалт; *скверны* — паскудны, паганы, благі, кепскі; *скоро* — скора, хутка, борзда, шпарка, шыбка; *терзать* — раздзіраць, шарпаць, мардаваць, катаваць.

У перакладных сінанімічных рады разам з агульнабеларускімі словамі ўключана нямала дыялектных слоў рознага паходжання: *бездзельнік* — нягоднік, латруга, гультай, баглай; *будто* — нібы, быццам, мэрам; *вя-*

лость — млявасць, апяшаласць; *гной* — гной, ропа, матэр'я; *изба* — изба, хата; *картофель* — бульба, картопля; *кастрюля* — каструля, рондаль; *парус* — парус, вятрыла, жагель; *рюмка* — чарка, румка; *скатерть* — абрус, настольнік, сарвэта; *утка* — качка, вутка; *шалун* — свавольнік, галуза; *щепка* — трэска, скепка.

У падыходзе да грэчаскіх, лацінскіх і іншых запазычаных слоў укладальнікі кіраваліся паказаннямі ўжо выдадзеных ці падрыхтаваных да друку выпускаў беларускай навуковай тэрміналогіі. Адно іншамоўныя словы гэтага тыпу імі прыведзены без перакладу, толькі ў беларускім напісанні, напрыклад: *аванс*, *альтэрнатыва*, *амністыя*, *анаграма*, *бацька*, *біялогія*, *валютарызм*, *геаметрыя*, *гігіена*, *дэзінфекцыя*, *дыктатура*, *зеніт*, *ідэал*, *інтэграл*, *карыкатура*, *кааліцыя*, *кварц*, *ліберал*, *алгарытм*, *мізантроп*, *мадэль*, *натарыус*, *нервоз*, *памфлет*, *педант*, *рэбус*, *рэльеф*, *сейсмограф*, *сілагізм*, *транспарант*, *фізіялогія*, *фракцыя*, *хлор*, *цыркуль*, *цынізм*, *экспромт*, *этыка*. Другія іншамоўныя словы перакладзены на беларускую мову спосабам лексічнага або семантычнага калькавання, напрыклад: *антагонізм* — супраціўнасць, *антарктыда* — паўдзённое, *блокада* — аблога, *брюнет* — чарнявы, *визит* — адведзіны, *вульгарызм* — прастаслоўе, *гербарый* — зельнік, *горизонт* — паземнік, *диссонанс* — рознагучнасць, *дуэт* — двуспеў, *импорт* — прывоз, *информация* — асведамленне, *какофония* — немілагучнасць, *литография* — камнедрук, *меридиан* — палудзеннік, *некролог* — пасмерце, *ораторство* — красамоўства, *пафос* — напышлівасць, *параллелограмм* — роўналежнабочнік, *стереотип* — адлівак, *циркуляр* — абешнік, *шедевр* — выдатнік, *экватор* — роўнік, *этажерка* — павярхоўка, *эффект* — уражанне. Да трэціх іншамоўных слоў укладальнікі прывялі разам з беларускім перакладным адпаведнікам і само іншамоўнае слова ў беларускім напісанні, паставіўшы пры гэтым на першым месцы той дублет, які лічылі больш прымальным, напрыклад: *аноним* — безыменнік, *ананім*; *аудитория* — аудыторыя, *слухальня*; *бином* — біном, *двухчлен*; *гипотенуза* — проціпростакутная, *гіпотэнуза*; *диагональ* — ускосіна, *дыяганаль*; *диаметр* — прамер, *дыяметр*; *каолин* — белаглінае, *каалін*; *компиляция* — кампіляцыя, *збіраніна*; *орбита* — арбіта, *акружына*; *примитив* — пярвэстак, *прымітыў*; *репортер* — вястун, *рэпарцёр*; *сфероид* — сфероід, *кулявід*; *хорда* — струна, *хорда*; *цезура* — супынак, *цэзура*; *эгоизм* — самалюбства, *эгаізм*.

У 1926 годзе «Практычны расійска-беларускі слоўнік» выйшаў другім выданнем са значнымі зменамі. Амаль на чвэрць была абноўлена рэестравая частка. Укладальнікі абнаўлялі яе з мэтай даць для перакладу словы шырэшага ўжытку. Пры гэтым ранейшых слоў было знята больш, чым уведзена новых. Так, на літару К суадноснасць тых і другіх роўна 96 і 63. Яна прыкладна такая ж і ў словах на іншыя літары. Калі агульная колькасць рэестравых слоў была зменшана, то ўласных назваў — значна павялічана. У другім выданні слоўніка іх ужо налічваецца 657: 323 уласныя геаграфічныя назвы і 334 уласныя імёны асоб (246 мужчынскіх і 88 жаночых). Усе яны вынесены з рэестравай часткі ў асобныя дадаткі: «Слоўнічак уласных геаграфічных найменняў» (склаў М. Я. Байкоў) і «Слоўнічак уласных іменняў» (склаў М. І. Гарэцкі).

У другім выданні слоўніка была спрошчана сінанімічнасць і дублетнасць перакладных эквівалентаў за кошт пропуску тых, якія па значэнню менш адпавядалі рэестраваму слову або з'яўляліся менш ужывальнымі ў беларускай мове, напрыклад:

1-е выданне

аист — бусел, бацян
башмак — чаравік, камаш, бацінак, барлёч
дрянь — дрэнь, гарыда, погань
оружие — зброя, бронь, аружжа
потомок — патамак, унук
ругань — лайба, лаянка
усадыба — сядзіба, гаспода, фальварак
хлебопашец — хлебароб, роўнік, ратай

2-е выданне

аист — бусел
башмак — чаравік, камаш
дрянь — дрэнь
оружие — зброя
потомок — патамак
ругань — лаянка
усадыба — сядзіба
хлебопашец — хлебароб

У перакладзе іншамоўных навуковых тэрмінаў з двух дублетных эквівалентаў — самога іншамоўнага слова і беларускага — апускалася іншамоўнае. Менавіта так былі ліквідаваны дублетныя перакладныя паралелі *агонія і кананне, акамадацыя і прыстасаванне, алегорыя і іншасказ, аналогія і падобнасць, анахранізм і несучаснасць, арыя і спеў, атэізм і бязбожжа, белагліне і каалін, выгін і антыкліналь, выслоўе і афарызм, кісларод і тлен, стажок і конус*. Праўда, меў месца пропуск і беларускага слова, але радзей, як, напрыклад, у дублетных перакладных паралелях *анархія і безураддзе, атавізм і зваротнаспадчынасць, кампіляцыя і збіраніна, катэт і прыпростакутная*.

Пры перавыданні слоўніка некаторыя ранейшыя перакладныя эквіваленты былі заменены новымі, якія або больш адпавядалі рэестраваму слову па значэнню і стылістычнай прыналежнасці, або з'яўляліся больш ужывальнымі ў беларускай мове: *волнение* — хваляванне (замест узбурэнне), *глоток* — глыток (замест сёрб), *добродетель* — дабрачыннасць (замест цнота), *досада* — прыкрасць (замест дакука), *кличка* — мянушка (замест назва, прозвішча), *насилие* — гвалт (замест натуга), *опасение* — сцеражлівасць (замест небяспечнасць).

М. Т. Гарэцкі як мовазнавец не абмяжоўваўся толькі ўкладаннем перакладных слоўнікаў. Прадметам даследчыцкіх інтарэсаў вучонага былі беларуская народная і беларуская літаратурная мовы старога і новага перыядаў, шляхі развіцця і ўдасканалення апошніх. Так, у «Гісторыі беларускай літаратуры» ён, разглядаючы вусную народную творчасць, спецыяльна спыняецца на моўных асаблівасцях народнай паэзіі, разгляд старой пісьменнасці пачынае асобным параграфам «Развіццё літаратурнай беларускай мовы ў Вялікім княстве Літоўскім», пры разглядзе асветніцкай дзейнасці Ф. Скарыны слухна падкрэслівае, што «мова яго перакладаў не ва ўсіх кнігах аднолькавая: у большасці кніг Бібліі — зусім блізкая да народнай; у кнігах царкоўных, з увагі на традыцыю, толькі выпраўленая на народны лад у забытых і незразумелых ужо царкоўна-славянскіх формах»², адзначае найбольш характэрныя моўныя асаблівасці ананімных твораў другой паловы XIX стагоддзя і твораў В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны і іншых пісьменнікаў. Заканчвае ж гэтую навуковую працу «Слоўнічкам літаратуразнаўчых паняццяў» (с. 240—252), у якім вытлумачыў 154 літаратуразнаўчыя тэрміны.

У кніжцы «Маладняк» за пяць гадоў (1923—1928) М. І. Гарэцкі значную ўвагу ўдзяляў мове пісьменнікаў-маладнякоўцаў. «Мова ў маладнякоўцаў, — піша ён, — зазвычай вельмі народная. Але ў некаторых з іх трапляецца шмат расіянізмаў, без якіх, тым часам, лёгка абыйсціся, карыстаючыся народнай беларускай мовай. Расіянізмы гэтыя асабліва шкодзяць сінтаксічнай пабудове сказаў у маладнякоўскіх аўтараў. Частая з'ява — неўласцівае беларускай мове і рэдкае ў літаратурнай мове — ужыванне маладнякоўцамі дзеепрыметнікаў, роднага склону для паказання прыналежнасці (шапка бацькі замест бацькава шапка), «іх» на месцы «іхных» і да т. п. Шмат расіянізмаў і ў слоўніку. Але ўсё гэта стасуецца толькі да паасобных аўтараў, якія мала яшчэ зважаюць на культуру мовы, так патрэбную для мастацкай творчасці, асабліва ў беларускіх умовах»³. Далей, пры разглядзе твораў кожнага з маладнякоўскіх паэтаў, празаікаў і драматургаў паасобку, аўтар робіць кароткія заўвагі і аб іх мове, напрыклад: «Мова вобразная, народная, хоць у некаторых выпадках не зусім па-народнаму вытрымана, часам таксама залішне грубаватая» (с. 59) — пра п'есу В. Гарбацэвіча «Пад вшнёвымі садкамі»; «Пагоня за прыгожымі словамі і зваротамі, яскравымі вобразамі. Але яны не выцякаюць арганічна з творчасці, а з'яўляюцца пэўным літаратурным прыёмам» (с. 102) — пра аповяданні М. Нікановіча; «У яго шмат квятлівасці ў мове і ў паэтычнай фразеалогіі. Заўважаецца пэўная вобразная перагрузка» (с. 104) — пра вершы І. Плаўніка. Шмат крытычных заўваг аб адступленнях ад норм беларускай літаратурнай мовы

М. І. Гарэцкі зрабіў і М. Лынькову. Мове яго твораў ён потым прысвяціў нават спецыяльны артыкул⁴.

Уласнай творчай практыкай пісьменніка-празаіка, сваімі лексікаграфічнымі і іншымі навуковымі працамі М. І. Гарэцкі аказваў дабратворны ўплыў на развіццё сучаснай беларускай літаратурнай мовы і павышэнне яе агульнай культуры.

¹ Гарэцкі М. // Колядная пісанка. Вільня, 1913. С. 22. Гэтая і іншыя цытаты прыводзяцца без захавання арфаграфіі арыгіналаў.

² Гарэцкі М. // Гісторыя беларускай літаратуры. Мн., 1926. С. 67.

³ Гарэцкі М. // «Маладняк» за пяць гадоў (1923—1928). Мн., 1928. С. 56—57.

⁴ Гл.: Гарэцкі М. // Маладняк. Мн., 1928. № 6.

І. А. ГАПОНЕНКА

З ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАГА ПРАВАПІСУ

(адлюстраванне асіміляцыйнай мяккасці
у беларускіх выданнях пачатку ХХ ст.)

Асіміляцыя зычных па мяккасці — тыповая для беларускай мовы фанетычная з'ява, якая пачала праяўляцца досыць рана. Большасць даследчыкаў разглядае яе як вынік працэсу страты рэдукаваных і ўтварэння закрытых складоў (па часе гэта прыблізна канец ХІІ ст.). Паводле ж Я. Ф. Карскага, гэтая з'ява магла мець месца і раней, па крайняй меры ў канцы ХІ — пачатку ХІІ стст.¹ На пісьме доўгі час яна перадавалася вельмі нерэгулярна, магчыма па той прычыне, што ў старабеларускай арфаграфіі перавага аддавалася традыцыйным напісанням і слаба адлюстроўвалася асаблівасці жывога маўлення.

Актыўна пранікаць у пісьмовую мову гэтая фанетычная рыса пачынае ў перыяд фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы, г. зн. у ХІХ і асабліва ў пачатку ХХ ст. У творах мастацкай літаратуры пачатку ХХ ст. (намі разгледжана 34 выданні) асіміляцыйная мяккасць графічна абазначалася мяккім знакам (ь): *сьветла, сьмех, дзьверы*. І толькі ў адным з разгледжаных выданняў (Песні, 1904) у ролі значка мяккасці ўжыты апостраф: *песні, с'лёзы, дэ'ве*, хаця: *хрысьціць, мядзьведзь*.

Галоўна арыенцірам пры абазначэнні асіміляцыйнай мяккасці было жывое вымаўленне. Асабліва паслядоўна яна адлюстроўвалася ў наступных выпадках: а) калі [с] знаходзіўся перад [н'] (сьнег, песьняр), [л'] (сьляпы, сьлед), [м'] (сьмяюцца, сьмерць), [ц'] (сьцены, злосьць), [в'] (сьвежы, сьвеча), [п'] (сьпім, сьпякота); б) калі [з] перад [н'] (кузьня, баязьнь), [л'] (баязьлівы, зьлез), [м'] (зьмірна, зьмея), [в'] (зьвер, прозьвішча), [б'] (хрэзьбіны, зьбялелі), [ц'] (лезьці, давезьці), [з'] (зьзяйце, раззьявіш); в) калі [дз] перад [в'] (дзьверы, за Дзьвіноку), [м'] (людзьмі, дзьме); г) калі [ц] перад [в'] (цьвициць, цьвярозы), [м'] касьцьмі).

Мяккасць перадавалася і ў некаторых іншых пазіцыях, але менш паслядоўна: а) перад [j], дзе зафіксавана прыблізна аднолькавая колькасць выпадкаў з абазначэннем і неабазначэннем мяккасці: зьявілася, зьясьце, але з'ява, з'еў²; б) паміж падоўжанымі зычнымі: *насьеньне, судзьдзя, вясельле, куцця, брусся, мазьзю, але назваленне, жыццё, галлэ, разводдзя*.

У некаторых пазіцыях мяккасць абазначалася толькі спарадычна. Напрыклад, зафіксаваны адзінкавыя прыклады памякчэння [з] і [с] перад мяккімі заднеязычнымі: *ськівіцы, у рэзьгіні, зьгінце, земскій, расуській* (вёска Расухі). Памякчэнне прыставачнага [д] перад мяккім пачатковым зычным караня, губных і зацвярдзелых зычных (за выключэннем у слове *сцэжкі*) у разгледжаных творах не адзначана.

Як паказваюць назіранні, фанетычныя ўмовы абазначэння мяккасці ў беларускай мове пачатку ХХ ст. у асноўным вызначыліся. Але стабільныя правілы адлюстравання гэтай з'явы на пісьме яшчэ не склаліся.